

Navrátilová, Olga

Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině

Linguistica Brunensia. 2014, vol. 62, iss. 2, pp. 29-43

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130143>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Olga Navrátilová

SLOVOSLED POSESIVNÍCH ZÁJMEN VE STARÉ ČEŠTINĚ

ABSTRACT

The primary aim of this paper is to compare the word order of possessive pronouns in the noun phrase in Modern Czech and Old Czech. The attention is devoted especially to the type of possessive pronouns, rhythmic articulation, topic and focus phrase, etc. The material basis for this analysis is the private corpus of texts from 14th and 15th century. This corpus includes selected texts of the 1st and 2nd Old Czech biblical translations, various prosaic texts and contemporary research articles.

The paper demonstrates that stylistic factors and the rate of original text's influence are basic aspects for the word order of possessive pronouns in Old-Czech. The prenominal position prevails conspicuously in the oldest Old-Czech original prosaic text "Kniha rožmberská" and in the Gospel of Matthew of the oldest Old-Czech translation "Bible drážďanská". The postnominal position is mainly used in texts with the dependence on original Latin texts and in texts, which try to imitate Latin syntactic structures. For above-mentioned reasons the primary prenominal position is assumed for Old-Czech possessive pronouns of 1st and 2nd person.

KEYWORDS

Word order; possessive pronouns; Old Czech.

1. Úvod

Cílem tohoto příspěvku je zevrubná deskripce slovosledného chování posesivních zájmen ve staré češtině (tedy v památkách 14. a 15. století), objasnění nejvýraznějších tendencí, které se ve slovosledu staročeských posesiv objevují, a konfrontování zjištěných výsledků se stavem v moderní češtině. Materiálovým východiskem jsou texty ze 14. a 15. století zahrnující vybrané biblické texty 1. a 2. staročeské redakce, prozaické texty vysokého i nízkého stylu, případně i odborná pojednání (veršované památky jsou vzhledem k povaze zkoumaného fenoménu vyloučeny, neboť slovosled je v nich výrazně ovlivněn rytmičkou, melodickou a rýmovou výstavbou

textu). Vzhledem k absenci původních prozaických textů ze 14. a 15. století nelze převážně analyzovat výlučně originální české texty, což by bylo samozřejmě příhodnější. Konfrontovány jsou tedy památky vyznačující se velkou závislostí na původní předloze a památky s co nejmenší vazbou k pretextu. Z překladových památek nejvíce reflektujících originální předlohu je z Nového zákona vybráno Matoušovo evangelium 1. a 2. staročeské biblické redakce, tedy *Bible olomoucké* (1417) jako zástupce 1. biblické redakce a *Bible mlynářčiny* (60./70. léta 15. století) ze 2. biblické redakce. V případě Matoušova evangelia, které nebylo do *Olomoucké bible* převzato z *Drážďanské bible* (60. léta 14. století), ale ze staročeského textu *Evangelia sv. Matouše s homiliemi*, je analýza první biblické redakce rozšířena rovněž o text prvního staročeského překladu, tedy o *Bibli drážďanskou*. Ze Starého zákona je pak analyzována Genesis *Bible olomoucké* a *Mlynářčiny bible*. Z dalších památek původních a textů více či méně závislých na svém pretextu jsou to pak: *Kniha rožmberská* (?1344–1346); *Řád korunování krále českého a královny* (1396); Tomáš Štítný – *Řeči nedělní a sváteční* (přelom 14. a 15. století); *Spisy lékařské české a latinské* (1498–1503); Jan Hus – *Výklad Otčenáše* (poč. 15. století), *Dcerka nebo O poznání cesty pravé k spasení* (1414); *Staré letopisy české* (pol. 15. století); *Kronika trojanská* (1469); *Olomoucké povídky* (2. pol. 15. století); *Sbírka pojednání z oboru ženského a dětského lékařství* (2. pol. 15. století). Kratší texty jsou analyzovány celé, v případě textů delších je zkoumání omezeno sondou o rozsahu cca 50 normostran. Jelikož provedené analýzy nepostihují všechny zkoumané jevy (či jen s nedostačující frekvencí), využíváme pro výzkum rovněž korpus *Staročeská textová banka* (včetně jeho interní verze).

1.1 Výchozí zdroje (dosavadní práce o slovosledu posesivních zájmen ve staré češtině)

Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině (a v podstatě i v jejích pozdějších vývojových etapách) stojí v českém prostředí dosud stranou většního lingvistického zájmu. O slovosledném kolísání posesiv v rámci jednotlivých typů přívlasků píše F. Trávníček (TRÁVNÍČEK 1956, 153–159), který se ovšem zmiňuje pouze o zájmeném genitivu – *jeho* (*jho*, *ho*), *jejě*, *jich* (*jejich*), jenž podle něj „stává dílem před svým substantivem, dílem za ním“. K. Horálek (HORÁLEK 1962, 260) uvádí pro starou češtinu častější postpozici přívlaskůvovacích zájmen *můj*, *tvůj*, *náš*, *váš*, pravděpodobně vyplývající podle jeho názoru ze sblížení těchto zájmen s genitivu *jeho*, *její*, *jich*, u nichž je podobně jako u posesivního genitivu postpozice běžná. V. Šmilauer v *Kronice Bartoše Písaře* (ŠMILAUER 1930, 143) dokládá stejnou frekvenci antepozice i postpozice u zájmen *jeho* a *svůj*. U zájmen *můj*, *tvůj*, *náš*, *váš* dle jeho tvrzení převládá vzhledem k jejich determináčnickému charakteru postpozice, naproti tomu u posesiva *jich* antepozice (pravděpodobně způsobená proklitickým charakterem tohoto zájmena). V. Vondrák (VONDRÁK 1928, 562–563) předpokládá pro starou češtinu antepozici u zájmen *můj*, *tvůj*, *svůj* (oproti E. Bernekerovi (1900, 146), podle něhož je u těchto zájmen původní postpozice; poz-

dější antepozici vysvětluje jako důsledek paralely s některými adjektivy).

Jak je tedy patrné, dosud neexistuje jednoznačný názor, zda je nepříznamková antepozice posesiv v dnešní češtině původní, nebo zda během historického vývoje došlo ke změně v umístění posesivních zájmen v rámci příslušné jmenné fráze. Vzhledem k těmto vágním a často protikladným výkladům je proto nutné vyjít ze stavu v češtině dnešní, postihnout základní principy slovosledu novočeských posesivních zájmen a následně ověřit, zda se tytéž principy uplatňují i v češtině 14. a 15. století.

1.2 Stav v moderní češtině

V moderní češtině o pozici posesivních zájmen v rámci příslušné nominální fráze (NP) rozhodují zejména komunikační faktory.¹ Zatímco umístění posesivního zájmena do pozice před řídicí substantivum je chápáno jako základní, nepříznamkové postavení, umístění zájmena do postpozice je vždy příznamkové, a to zejména stylově příznamkové (*Pán náš*) či emotivně motivované (*chlapeček můj*). Často je postpozice spjata s vokativy (*otče můj, holčičko naše*), nebo je vázána na kontrast (*To byl nápad můj, ne tvůj*; viz UHLÍŘOVÁ 1987, 14). Jak ovšem zmiňují autoři F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa (1987, 618), i přes poměrně hojnou příznamkovou postpozici posesivních zájmen, převládá v dnešní češtině tendence zachovat základní umístění příslušného rozvíjejícího členu před dominujícím substantivem.

Tato dominantní antepozice posesivních zájmen (obdobně jako i dalších zájmen a adjektiv) koresponduje se základní slovoslednou typologií češtiny, náležející k slovoslednému typu SVO (posloupnost *nominální subjekt (S) – určitý slovesný tvar (V) – nominální přímý objekt (O)*). V jazycích s tímto základním slovosledem je často iniciální pozice subjektu ve vztahu k určitému slovesnému tvaru zrcadlena anteponováním determinátorů i modifikátorů před řídicí člen nominální fráze (HAWKINS 1983, 75, 86). Je ale třeba zdůraznit, že v češtině je slovosled především silně spjat s informační strukturou věty (aktuální větné členění), čímž často dochází k porušení uvedeného lineárního uspořádání.

Posesivní zájmena jsou pak obvykle charakterizována jako určitý druh determinátorů (v českém prostředí viz např. UHLÍŘOVÁ, 1996; KARLÍK, 2002; v zahraničí např. BAILY, 2012; DRYER, 2007). Otázkou ovšem je, zda lze česká posesiva hodnotit jako determinátory v pravém slova smyslu. Pokud totiž klasifikujeme posesivní i demonstrativní zájmena jako determinátory, antecedentem této klasifikace pak

¹ Z hlediska aktuálního větného členění existuje možnost dvojího chápání NP: 1. je možno považovat NP za jednu jednotku, která v klauzi plní příslušnou funkci (tematickou/rematickou). 2. Obdobně jako na úrovni klauze je možno rovněž i v rámci NP vymezit vlastní tematickou a rematickou složku. Elementární štěpení spočívá v rozlišení substance a příznamku této substance (viz UHLÍŘOVÁ – BĚLIČOVÁ 1996, 208). Obecně se předpokládá, že příznamk dosud v kontextu nezmíněný je zpravidla informačně závažnější než samotná substance a že tedy rozvíjející člen NP má v klauzi převážně status rématu, zatímco řídicí jméno status tématu.

je, že by obě skupiny zájmen měly v příslušné NP (popř. podle některých teorií DP) zaplnit pozici vyhrazenou pro determinátory. Z toho důvodu by se tedy neměly lineárně ve frázi objevit „oba determinátory“ vedle sebe (*ten můj kamarád*) – jak je tomu např. v angličtině či němčině. Tato otázka však není primárním cílem našeho výzkumu. Do jisté míry by nám ale analýza slovosledného chování posesivních zájmen ve staré češtině mohla napomoci pro zjištění, zda se (z vývojového hlediska) česká posesivní zájmena chovají jako determinátory (pokud ano, měla by vykazovat identické slovosledné chování jako demonstrativní zájmena), či spíše jako adjektivní modifikátory (jejich slovosledné chování by tedy mělo více korespondovat se slovosledem adjektiv). Proto je v závěru příspěvku konfrontován výsledný stav slovosledného chování posesivních zájmen se stavem zjištěným pro staročeská demonstrativní zájmena. Deskripce slovosledu adjektiv zatím provedena nebyla.

Dalším teoretickým východiskem jsou některé přístupy hodnotící posesivní zájmena jako nestálá, příp. fonologická klitika (k tomuto více např. KOSEK 2012, 29). Zejména jednoslabičné (krátké) tvary posesivních zájmen vybízí k úvaze o jejich klitickém (resp. proklitickém) charakteru. Naskytá se tedy otázka, zda ve staré češtině nemohly mít krátké tvary posesivních zájmen dokonce status stálých klitik. Z níže uvedených kritérií určených pro klitika je zřejmé, že v moderní češtině posesivní zájmena tento status nemají. Zda tomu tak bylo i ve staré češtině, bude rovněž předmětem naší analýzy. Kritéria klitičnosti přebíráme z práce P. Koska (2012, 44–45), přičemž zde zmiňujeme pouze kritéria aplikovatelná na posesivní zájmena:

- klitika se vyhýbají iniciální a finální pozici v klauzi;
- klitika nemohou tvořit samostatnou klauzi;
- klitika nemohou být koordinována;
- klitika nemohou následovat po předložce;
- (česká) klitika nemohou následovat za koordinačními spojkami *a*, *i*, *ale*.

Pokud tedy vyjdeme z predikce, že čeština coby jazyk se základní slovoslednou typologií SVO má dominantní anteponované postavení modifikátorů i determinátorů, je možno předpokládat, že by toto kritérium mohlo platit i pro češtinu starou. Tzn., i v češtině 14. a 15. století by měla převládat antepozice posesivních zájmen. Musíme však vyjít zároveň z předpokladu, že v češtině během jejího historického vývoje nedošlo ke změně základního lineárního uspořádání, což ovšem není zatím jednoznačně potvrzeno. Opíráme se pouze o zjištění Š. Zikánové (2009), která pro pozdější období (1500–1620) zjistila, že starší čeština i přes zjevnou tendenci (pozorovatelnou v památkách jistých žánrů) umístit predikát do finální pozice klauze nesdílela základní slovoslednou strategii typologicky označitelnou jako SOV.

Nicméně mimo tuto predikci je nutno vzít v úvahu i další faktor, který může vést ke zcela jiným výsledkům, než které předpokládáme. Jak již bylo řečeno výše, památky vznikající na českém území v této době nejsou převážně původní, většinou jsou přímým překladem či volným přejetím (zejména) latinských pretextů. Mimo to autoři (příp. překladatelé) byli odchovanci latinských škol a mnohdy byli záro-

veň autory latinských i českých děl. Z toho důvodu lze očekávat, že se u nepůvodních památek promítne vliv slovosledu pretextů, vedle toho texty původní mohou do jisté míry reflektovat nevědomou, či naopak záměrnou imitaci latinských syntaktických konstrukcí.

1.3 Shrnutí hypotézy

Pro češtinu by vzhledem k příslušnosti k základní slovosledné typologii SVO měla platit antepozice posesivních zájmen ve vztahu k jejich řídicímu jménu, avšak není jednoznačně potvrzeno, že čeština od svých počátků náleží k uvedené typologii. Zároveň vzhledem k předpokládanému výraznému vlivu latiny lze očekávat, že antepozice analyzovaných zájmen v rámci fráze může být výrazně narušena latinskými syntaktickými konstrukcemi.

2. Analýza

Relativní pozice staročeských posesivních zájmen ve jmenné frázi je v této studii analyzována na základě níže uvedených kritérií:

- informační struktura klauze (tematická/rematická NP);
- klitičnost;
- rytmičké členění klauze;
- stylová příslušnost textu, stylovorné faktory.

Podle původu jednotlivých posesivních zájmen jsou posesiva rozčleněna do tří skupin, které jsou již dále analyzovány samostatně: a) *můj, tvůj, svůj* (*můj, tvůj, svůj*); b) *náš, váš*; c) *jeho, její/její, jich/jejich* (původní genitivy osobních zájmen², obdobně jako latinské *eius, eorum/earum*).

Tab. 1: Souhrnné statistické vyhodnocení

Posesiva	antepozice	postpozice	antepozice (cirkumpozice)	postpozice (cirkumpozice)	Σ
<i>Můj + tvůj + svůj</i>	1575	1087	20	55	2737
<i>Náš + váš</i>	145	156	2	1	304
<i>Jeho + její + jich</i>	497	704	7	11	1219
Σ	2217	1947	29	67	4260

² Vzhledem k původu zájmen 3. osoby se předpokládá jejich primární umístění v pozici za řídicím jménem fráze (obdobně jako umístění jiných adnominálních genitivů) (viz např. LAMPRECHT - ŠLOSAR - BAUER 1986, 184).

Jak je možno vyčíst z uvedené tabulky, v souladu s naší predikcí ve staré češtině u posesivních zájmen *můj, tvůj, svůj* dominuje antepozice. Postpozice je však u skupiny zájmen *můj, tvůj, svůj* i zájmen *naš, váš* rovněž poměrně frekventovaným jevem, u zájmen 3. osoby dokonce výrazně převládajícím. Cirkumpozice (umístění jednoho či více rozvíjejících členů před dominující jméno a jednoho (či více) rozvíjejících členů za jméno – jak je možno vidět na níže uvedeném dokladu (1)) je typická pro latinský slovosled. Čeština (a obecně většina slovanských jazyků) se však tomuto uspořádání vyhýbá. Ve staré češtině je doložena, ale rovněž jen ojedinělými výskyty (převážně převzatými z latinských předloh).

- (1) *A když se plaviechu po vysokém moři, uzřevše **jeje tvář překrásnú**, i počechu mluvi-
ti, aby jim povolila. /PovOl 269v/*

V následující analýze se tedy budeme soustředit především na to, jaké aspekty mohou mít na slovosled staročeských konstrukcí s posesivními zájmeny vliv.

2.1 Otázka klitičnosti

Na základě dokladů je zkoumáno, zda se krátké tvary posesivních zájmen ve staré češtině mohou chovat jako stálá klitika. V tomto případě jsou výsledky analýzy poměrně jednoznačné, neboť staročeská posesiva veskrze *nesplňují* podmínky pro klitika stanovené:

- objevují se (poměrně s velkou frekvencí) v iniciální i finální pozici
- (2) *I opět jest řekl bůh k Abrahamovi: „**Své** ženě nebudeš říkati Sarai, ale Sára (...) /BibOl Gn 17,15/*
- (3) *A on velmi jsa rozpálen v tom milování, nemohl toho spustiti s myslí **své**. /PovOl 266r/*
- mohou být koordinována
- (4) *Pane Achile, však úmysl **naš i váš** všech byl jest, aby chom královstvie i obydlé svá opustili. /TrojK 143v/VWSTB/*
- (5) *„Milá paní, víš, že spolu dětí nemáme; as vezmi toto dítě a rci před lidmi, žeť jest **tvé i mé**, a budeva jeho mieti veliké utěšení.“ /Gesta 49r/VWSTB/*
- stojí po koordinačních spojkách *a, i, ale*
- (6) ***A tvé** kněhy sú jako malá jamka těch velikých nesnadností zdržeti **a tvój** rozum jest jako malá lžička z tajnice Božie nabierati. /PovOl 276v/*
- (7) *„Dostit' zajisté slávy mám, (...), ale mnohem více mním se slavným, maje tak udatného a ovšem hodného synovce, poňavadž tvé ctnosti zveličenost okolních vlastí skutkově svědečstvím poznávají **a jich** pověst pravdy (...) pronášé se dalece (...) /TrojK 79/*
- mohou následovat po předložce
- (8) *Ty snad vieš, kde jest Šalomún, jest li **v tvé** moci, jáť Písma svatého o tom nemám. /HusDcerka 219v/*
- (9) *A přemoženi jsú od Čechuov, z země vyhnaní jsú a z **jich** lidu mnoho kniežat, hra-*

bí, pánov, rytieřov zbito jest a zjímáno a také jich mnoho pro žizen velikým horkem zdechlo. /Let 246v/

Mimo to jsou často krátké tvary posesivních zájmen opěrnými slovy některých enklitik:

- enklitika *ť*
- (10) *Širokť jest svět, ženské cti jest na něm mnoho, tvěť sú nohy všady, nebud' leň hledati počestně a rozumně toho a se ctí! /Tkadl 48v/VWSTB/*
- (11) *Ale poňavadž již jinak býti nemuož změněno, ač nerada, tvůť prosbu uslyším, poňavadž tvé vuoli protiviti ižádné moci nemám.“ /TrojK 102v/VWSTB/*
 - enklitika -*li*
- (12) *Tehda poznav Saul hlas Davidov, vecě: „Tvój-li jest to hlas, synu mój Davide?“ /Bib-10l 1Rg 26,17/VWSTB/*
- (13) *Ale své li slavnosti čili naše radost ten anděl tiem stkvúcím rúchem ukazuje, které jest řeči? /ŠtítSvát 156r/VWSTB/*
 - pronominálních enklitik
- (14) *„Mnoho zvučíš, tiem se hrozna býti učíš. Tvá mi slova, skutky také škoditi mohú ni kake, aniž tebe trpím za vlas mnoho. /BawEzop 42v/VWSTB/*
- (15) *Bratr Ambrož tvé mi dárky přinášeje, přinesl jest i listy přechutné, kteřížto od počátka přiezni jistotu a již zkušené viery a dávné přiezni znamenie okazováchu. /Bib-1Kladr Prolog, 1r/VWSTB/*

Nicméně, jak je možno vidět z tabulky níže (Tab.2), lze pozorovat jistou tendenci v umísťování krátkých tvarů posesivních zájmen do antepozice, zatímco dvouslabičné a tříslabičné formy tendují k postavení za řídícím jménem. Tato skutečnost může být způsobena dvěma hlavními aspekty:

1. Je možné, že krátké tvary posesivních zájmen mají v klauzích funkci nestálých klitik (proklitik), a z toho důvodu se tedy ve jmenné frázi dostávají do pozice před své řídící jméno (opěrné slovo);
2. Dalším důvodem může být skutečnost, že jednoslabičné formy korespondují s jednoslabičnými tvary demonstrativních zájmen *ten, ta, to*, pro něž je, jak bude uvedeno níže, ve staré češtině základní pozicí ve jmenné frázi antepozice, kdežto delší tvary více odpovídají adjektivním formám, které (na základě intuice získané při práci se stč. texty) v pozici vůči řídícímu jménu mnohem více kolísají. Tento (druhý) aspekt ovšem pokládáme za méně pravděpodobný a přikláníme se proto k prvnímu uvedenému zdůvodnění.

Tab. 2: Umístění krátkých/dlouhých tvarů zájmen ve jmenné frázi

	antepozice	postpozice
1slabičné formy	1499 (66%)	789 (34%)
2slabičné, 3slabičné formy	475 (43%)	636 (57%)

2.2 Další aspekty slovosledu posesivních zájmen

2.2.1 Aktuální větné členění

Vzhledem k povaze analyzovaného jevu je toto kritérium poměrně problematické. Jelikož jsme omezeni uzavřenou textovou množinou a naprostou absencí informací o její fónické realizaci, jsou výsledky této analýzy do jisté míry spekulativní. Z toho důvodu do klasifikace zařazujeme pouze doklady, u nichž je uvedené dichotomické rozčlenění výpovědi pokud možno určitelné. Nejspolehlivějším ukazatelem jsou doklady s kontrastem – tato skutečnost je, jak již bylo zmíněno výše, známá z češtiny dnešní, v níž je mnohdy při kontrastu užito inverzního slovosledu. Ve staré češtině (obdobně jako v češtině moderní) je možno při kontrastu umístit posesiva do antepozice i postpozice. Lze ovšem vyzorovat jistou tendenci umístit jedno z kontrastivních posesiv do antepozice a naproti tomu druhé do postpozice, srov. např. doklady (16) a (17).

- (16) *A když byl uslyšal, že by v jeho sísedu diábel byl, a proměniv se v jiné rúcho, přistúpil k němu, tieže jeho o duši syna svého. A ten jistý **súsed jeho**, v němž diábel byl, vece, že duše **jeho syna** jest u pekle. /PovOl 253r/*
- (17) *A tēm ne **svú** vinú, ale vinnú **jich**, položen jest Spasitel v padenie, že jsú viery pravé nepřijeli /ŠtítSvat 157/VWSTB/*

Mimo to se objevuje určitá snaha do postpozice umístit posesivum mající ve frázi nejnižší míru výpovědní dynamičnosti, což jsou např. doklady s apozicí, v nichž posesivum převážně následuje za řídícím jménem v apozici (**103** postpozic ku **46** antepozicím), srov. např.

- (18) *A když sváza Izáka, **syna svého**, vloži jej na oltář, na tu hraničku dřev. /BiblMlyn Gn 22,9/*

I v tomto případě se však může jednat o slovosledný vliv latiny, neboť v apozici často stojí fráze nesoucí informaci o vztahu rodinném či podobně blízkém (*syn její, dcera jeho, přítel můj* apod.). Latinská posesiva v těchto typech frází stojí převážně v postpozici (srov. SPEVAK 2010, 253). Vymezení, zda relativní pozice posesiva je motivována rematicností celé fráze, příp. samotného posesiva, či se jedná o nápodobu latinské konstrukce nebo převzetí ad verbum, je proto vzhledem k nepůvodnosti většiny textů téměř nemožné.

2.2.2 Rytmičké členění klauzí

Dalším aspektem, který může mít vliv na uspořádání posesivních zájmen ve frázi, je rytmičkáce. Ve staré češtině je rytmičkáce prozaického textu poměrně frekventovaným jevem (srov. HRABÁK 1964, 54–58). Nejzřetelněji se uplatňuje v samotných

závěrech klauzí (v tzv. rytmických klauzulích), které vycházejí z klauzulí uplatňujících se ve středověké latinské próze. J. Hrabák (1964, *ibid.*) popisuje čtyři základní typy větných klauzulí (též *cursus*) typických pro starou češtinu: *cursus planus*, *cursus tardus*, *cursus velox* a *cursus trispondaicus*. Převážně se podle Š. Zikánové (2009, 21) v těchto klauzulích užívá slovesných tvarů, nicméně se v závěru klauze může objevit i jmenná fráze, přičemž uspořádání jednotlivých členů této fráze pak podléhá rytmickým zákonitostem. Textem nejlépe demonstrujícím tuto prozaickou rytmiizaci je staročeská sbírka *Olomoucké povídky* – srov. doklady (19), (20) a (21):

- (19) Odpúštějít se tobě **hřiechové tvoji**. /PovOl 251v/ → *cursus planus*
(20) To uslyšev ciesař, pláče i poče se bítí pěstí v prsi své a **úpěti na své hřiechy**. /PovOl 270v/ → *cursus velox*
(21) Tehdy když mládenec napřed na věži jide, a ta ctná královna, zamekši věži po něm, vrátil se **do svého přiebytku**. /PovOl 268r/ → *cursus tardus*

Skutečnost, že se jedná o rytmické zakončení klauzí, je výrazně podpořena častými gramatickými rýmy, převážně omezenými na slovesné tvary, srov.:

- (22) neb jest s ní každý svú vuoli **měl**, ktož jediné **chtěl**, jakž si ty **odjel** /PovOl 268v/
(23) poče toho pána pokorně **prositi**, aby ji ráčil **vzieti** a dievku svú ji **učiniti** /PovOl 269r/

2.2.3 Vokativ

Zajímavé pozorování představují doklady s vokativem. Stav zachycený ve staré češtině dobře reflektují některé současné slovanské jazyky, zejména polština, pro niž je nepříznačová postpozice rozvíjejících členů charakteristická i mimo vokativ (srov. např. HORÁLEK 1962, 259; ŽAŽA 2010, 64; BĚLIČOVÁ – UHLÍŘOVÁ 1996, 211). Z celkových 36 dokladů vokativních klauzí s posesivy stojí v postpozici 28 posesiv, srov. např. následující doklad (24):

- (24) „A již Buoh tě žehnaj, **dcero má najmilejší**, neb již chci se toho hřiechu káti, a to tak dlúho, donidž mi jeho Pán Buoh neodpustí.“ /PovOl 275r/

V moderní češtině je rovněž toto slovosledné uspořádání možné, ale již jen jako příznakové (BĚLIČOVÁ – UHLÍŘOVÁ 1996, 211). Na základě průzkumu dat v korpusu SYN2010 je patrné, že příznaková postpozice ve vokativu je poměrně výrazným přeživším fenoménem.

V korpusu bylo celkem nalezeno 926 výskytů. Jednalo se však pouze o dvojici posesiv *můj* (745 výskytů) a *náš* (137 výskytů). Nejvyšší frekvenci mělo ovšem spojení *bože můj* (389 výskytů) a *pane můj* (171 výskytů), méně frekventovaná pak byla spojení: *otče můj*, *lásko moje*, *holčičko naše*, *chlapče můj*. Nutno poznamenat, že velká

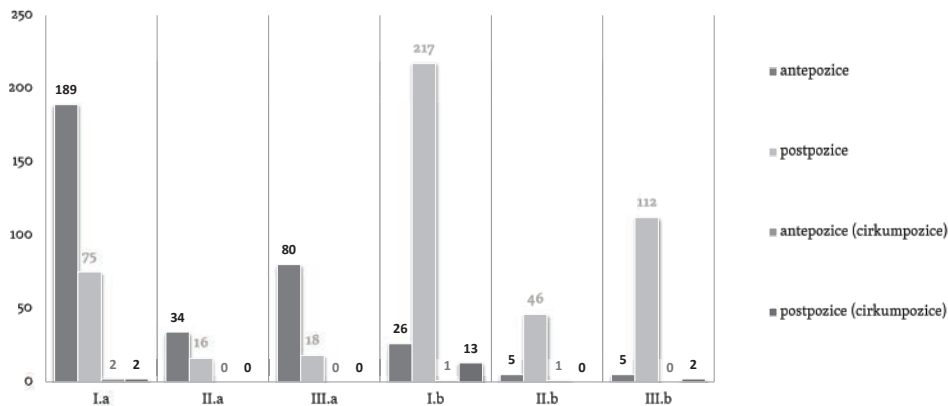
část dokladů byla zastoupena v koránu. Že se však nejedná pouze o knižní (příp. biblický) fenomén, svědčí některé doklady s postponovanými posesivy ve vokativu nalezené v korpusu SYN2006PUB, srov.:

- (25) *Možná je nás hodně, ale pokud někdo nepomůže – ó, ty státe, co uděluješ ceny – mandolíny, píšťaly a tympány zmlknou. Cizina neuslyší jejich hlas a mládež hudební bude mládež zvlčilá. <Parlamente> náš, který ses vloni utrl ze řetězu a dal státní peníze městským divadlům, vzpomeň, že města mají i velké orchestry a Janáček hned dvě filharmonie. Nastalo ticho, v němž bylo nasloucháno, zda z ulice Sněmovní náhodou neukápne kapka za kapkou.*

2.2.4 Stylová příslušnost textu, stýlotvorné faktory

O vlivu stýlotvorných faktorů na slovosled posesivních zájmen ve staré češtině můžeme uvažovat zejména v biblických textech (případně u biblických aluzí v jiných nebiblických textech), neboť jazyk bible je reprezentován specifickými prostředky ve všech jazykových plánech, vyznačujícími se výraznou ustáleností (až konzervativností) a velmi malou propustností novým jazykovým tendencím. Od nejstarších překladů je čeština biblických textů poměrně silně ovlivněna latinou, zejména pak latinským slovosledem. Obzvláště od druhé staročeské biblické redakce můžeme pozorovat výraznou tendenci při biblickém překladu co nejvíce zachovávat původní latinskou dikci se záměrem vytvořit českou bibli vysokého stylu odpovídající bibli latinské. Tato snaha má pak ve slovosledu NP za následek poměrně frekventované postponování všech jejích rozvíjejících členů (včetně posesivních zájmen). Zajímavou skutečnost, díky níž můžeme v určité množině textů zřetelně pozorovat vliv stýlotvorných prostředků, představují diference ve slovosledu posesivních zájmen objevující se v evangeliích jednotlivých biblických redakcí. Výsledek analýzy realizované na materiálu Matoušova evangelia nejstaršího biblického překladu (*Bible drážďanské*) dle našeho soudu demonstruje původní postavení posesivních zájmen v češtině (obdobně jako nejstarší český prozaický text *Kniha rožmberská*). Podle V. Kyase (1971, 39) překladatelem evangelií v *Bibli drážďanské* byl jeden vůbec z nejlepších překladatelů první staročeské bible, jehož překlady V. Kyas pokládá za nejvíce se přibližující mluvené řeči. Je tedy pravděpodobné, že stav zachycený v Matoušově evangeliu velmi dobře reflektuje jazykovou realitu 2. poloviny 14. století. Srovnání dvou odlišných překladů Matoušova evangelia 1. a 2. biblické redakce demonstrují následující grafy (skupina I. představuje zájmena *můj, tvůj, svůj*; skupina II. *náš, váš*; skupina III. *jeho, její, jich*):

Graf 1: Analýza v Matoušově evangeliu *Bible drážďanské* (.a) a *Bible mlynářčiny* (.b):
(A) (B)

Jak je z prvního grafu (A) patrné, antepozice posesivních zájmen převládá u všech skupin, a to i u zájmen 3. osoby, vedle toho druhý graf (B) reprezentuje využití postpozice posesiv coby stylově tvorného prostředku v překladu druhé biblické redakce, vyznačující se silnou závislostí na latinské předloze se záměrem odlišení biblického jazyka od mluvené řeči. Pravděpodobně tedy v době vzniku *Drážďanské bible* (60. léta 14. století) již byla ustálena pozice těchto zájmen před dominujícím substantivem (to ostatně částečně dokládá i analýza v *Knize rožmberské*, v níž je doloženo 31 anteponovaných dokladů zájmen 3. osoby proti 6 dokladům s postpozicí těchto zájmen³). Na základě tohoto zjištění lze tedy usuzovat, že původní pozicí českých posesiv *můj, tvůj, svůj, náš, váš* byla antepozice. Z toho důvodu pravděpodobně také mohlo dojít k poměrně brzkému přemístění zájmen 3. osoby z původní postpozice do antepozice – jelikož měla oporu v slovosledném chování zájmen téhož typu.

Jak je ovšem zřejmé z výše uvedené tabulky (Tab. 1), pro zájmena 3. osoby je po celé 14. a 15. století dominantní jejich postpozice. Tato skutečnost může svědčit o tom, že původní postavení těchto zájmen bylo ještě uchovááno v jazykovém povědomí mluvčích po celé zkoumané období. Tuto hypotézu však pokládáme za nepravděpodobnou. Spíše se přikláníme k názoru, že na umístění zájmen *jeho* a *její/její* do postpozice má pravděpodobně vliv jejich dvouslabičná forma (která, jak již bylo zmíněno výše, má za následek dominantnější postpozici). Pro toto tvrzení svědčí slovosledné chování posesiva *jich*, které mnohem více tenduje k umístění do pozice před řídicí substantivum než dvouslabičné *jeho* a *její*. Celkem bylo v analyzovaných textech nalezeno 143 dokladů zájmena *jich*, z nichž v antepozici stálo 89 dokladů, v postpozici 54. Je nutné ovšem zdůraznit, že 47 z celkových 54 postponovaných zá-

3 O tom se zmiňuje již J. Dobrovský (1809, 395) či V. Vondrák (1908, 153).

jmen bylo v biblickém textu. Je tedy patrně možné posesivu *jich* přisoudit jistou míru proklitičnosti – o tom ostatně píše už V. Šmilauer (1930, 157) – ovšem ani u posesiva *jich* se nedá uvažovat o statusu stálého klitika, viz doklady (26), (27) a (28).

- (26) *Varujte se od křivých prorokův, jízto přicházejí k vám v rúšě ovčiem, ale vnitř jsou vlciem chvací. Z jich ovocě poznáte je.* /BiblDrážď Mt 7,15–16/ (po předložce)
- (27) *Jich kolena ztvrdla, pro obecné klekání ztruzena.* /Pas 265v/VWSTB/ (iniciální pozice)
- (28) *A jichť obyčeje poviem tak, jakž já je dobře viem.* /BawArn 126v/VWSTB/ (opěrným slovem klitika *ť*, po koordinační spojce *a*).

2.3 Výsledky analýzy

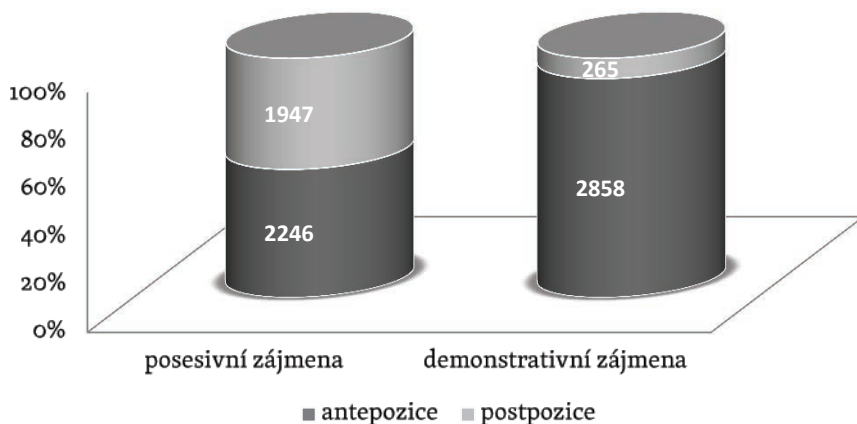
Na základě provedené analýzy lze vyvodit následující závěry:

- pro česká posesiva *můj, tvůj, svůj, náš, váš* předpokládáme jejich *původní antepozici* (tato antepozice je doložena v nejstarším původním prozaickém textu *Knize rožmberské* i v moderním překladu Matoušova evangelia *Bible drážďanské*); *primární antepozice* zřejmě také přispěla k dřívějšímu přemístění zájmen 3. osoby z *původní postpozice* do antepozice;
- *původní antepozice* byla od konce 14. století narušena silným vlivem latinských konstrukcí (doslovnými převody i jejich záměrnou nápodobou), a to nejvíce v biblickém textu (2. biblickou redakcí počínaje) – v pozdějším období byla *postpozice* posesiv ještě více posílena (souhrnná analýza v Matoušově evangeliu Blahoslavova NZ z roku 1564 dokládá 96% *postpozice* ku 4% *antepozice* – více viz NAVRÁTILOVÁ, 2013);
- stejně jako v moderní češtině, tak i v češtině staré můžeme hovořit o vlivu *stylo-tvorných faktorů*, majících za následek *postpozici* posesivních zájmen, neboť je *inverzního slovosledu* záměrně užíváno jako prostředku utvářejícího vysoký styl (v textech s touto ambicí);
- u krátkých tvarů posesivních zájmen lze (pravděpodobně) ve stč. předpokládat možnost *proklitizace*, *nikdy se však nechovají jako stálá klitika*;
- pro starou češtinu je předpokládána téměř pravidelná *postpozice* posesiv ve *vokativu* (dodnes doložená např. v polštině, částečně i v ruštině, v češtině již jen příznakově);
- z hlediska slovosledného chování se česká posesivní zájmena chovají spíše jako *modifikátory* (je možno pozorovat rozdíl ve slovosledném chování posesiv a demonstrativ⁴ – viz grafy níže; ve staré češtině je rovněž umožněno předsunutí adjektiva před samotné zájmeno (viz níže uvedené příklady (29) a (30)) a jejich

4 Pro demonstrativní zájmena ve staré češtině byla zjištěna jejich dominantní antepozice (NAVRÁTILOVÁ, v tisku), nepatrné množství postponovaných dokladů je opět převážně vázáno na biblický text druhé staročeské redakce.

slovosledné chování více koresponduje s adjektivy – což souvisí i s jejich deklinačním paradigmatem, lze totiž předpokládat podobné slovosledné chování v rámci téhož paradigmatu.

- (29) *Nebť já miením se rozmlúvaním ctnostným k tvé známosti popuditi, nebť se mně zdá hodné, aby urozenému hosti **v pilné jeho** potřebě od urozené dievky zdravá byla rada dán. /TrojK 84r/*
- (30) *Králomoc jest rozkošná, jasná hvězda, ku podobenství mléka bíelý, dobře vlašný, neb jest horký a mokrý, **v svrchniem svém** stavu obvlažuje zlost Hladoletovu, když vejde v okršlek Hladoletov, pobledne, ačť z přirozenie jasný sám jest. /LékŽen 16v/*

Graf 2: Analýza slovosledu posesivních a demonstrativních zájmen⁵

3. Závěr

Pro umístění staročeských posesivních zájmen v rámci příslušné NP je tedy především rozhodující stylová příslušnost textu a míra jeho závislosti na původním (latinském) pretextu. Pokud jsou doložena v textech s absentující snahou o vytvoření jazyka vysokého stylu, převládá jejich antepozice, naopak v textech s touto ambicí dominuje postpozice. Nicméně je nutno brát v úvahu i fakt, že vzhledem k malému zastoupení památek prvního typu jsou výsledky našeho výzkumu jen předběžné.

⁵ Omezeno jen na dvě hlavní pozice v NP – antepozici a postpozici.

LITERATURA

Prameny

BIBLDRÁŽĎ = Bible drážďanská. BIBLOL = Bible olomoucká. Obě cit. dle KYAS, V. 1981. *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I. Evangelia*. Praha. BIBLMLYN = Bible Mlynářčina. Cit. dle Manuscriptorium [on-line]. Dostupné z <http://www.manuscriptorium.com/>.

HUSD CERKA = Dcerka aneb o poznání cesty pravé ke spasení. HUSVÝKLKRÁT = Výklad Otčenáše. LÉKFRANT = Sbírka spisů lékařských českých a latinských. LÉKŽEN = Sbírnka pojednání z oboru ženského a dětského lékařství. LET = Staré letopisy české. POVOL = Olomoucké povídky. ŘÁDKOR = Řád korunování krále českého a královny. ŠTÍT SVÁT = Řeči nedělní a sváteční. TROJK = Kronika trojanská. Vše cit. dle: Vokabulář webový [on-line]. [Verze 16. 5. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

ROŽMB = Kniha rožmberská. Cit. dle kritického vydání BRANDL, V. 1872. *Kniha rožmberská*. Praha.

Literatura

BAILYN, J. F. 2012. *The Syntax of Russian*. Cambridge.

BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L. 1996. *Slovanská věta*. Praha.

BERNEKER, E. 1900. *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*. Berlin.

DANEŠ, F. – GREPL, M. – HLAUSA, Z. 1987. *Mluvnice češtiny 3. Skladba*. Praha.

DOBROVSKÝ, J. 1809. *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*. Praha.

DRYER, M. S. *Noun Phrase Structure*. [citováno ze dne 7. 10. 2013]. Dostupné z <<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/dryer.htm>>.

GREPL, M. – KARLÍK, P. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc.

HAWKINS, J. A. 1983. *Word Order Universals*. New York.

HORÁLEK, K. 1962. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha.

HRABÁK, J. 1964. *Úvod do teorie verše*. Praha.

KARLÍK, P. 2002. Determinace. In: P. KARLÍK – M. NEKULA – J. PLESKALOVÁ (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha.

KYAS, V. 1971. *První český překlad bible*. Praha.

KOSEK, P. 2012. *Enklitika v češtině barokní doby*. (rukopis habilitační práce) Brno.

LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. 1986. *Historická mluvnice češtiny*. Praha.

MENGE, H. 2000. *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*. Darmstadt.

NAVRÁTILOVÁ, O. 2013. Postavení posesivních zájmen v Matoušově evangeliu v průběhu 14.–17. století., *Studia Slavica*, 16, 503–511.

NAVRÁTILOVÁ, O. Slovostřed demonstrativních zájmen ve staré češtině. In: *Mladí lingvisté 2012. Od slova k modelu jazyka*. Olomouc. (v tisku)

SPEVAK, O. 2010. *Constituent Order in Classical Latin Prose*. Amsterdam.

ŠMILAUER, V. 1930. *Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře*. Praha.

- TRÁVNÍČEK, F. 1956. *Historická mluvnice česká III. Skladba*. Praha.
- UHLÍŘOVÁ, L. 1987. *Knížka o slovosledu*. Praha.
- VONDRÁK, V. 1908. O místě atributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě. In: *Zborník u slavu Vatroslava Jagiča*. Berlín, 151-158.
- VONDRÁK, V. 1928. *Vergleichende Slavische Grammatik. Band II. Formenlehre und Syntax*. Göttingen.
- ZIKÁNOVÁ, Š. 2009. *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500-1620)*. Praha.
- ŽAŽA, S. 2010. *Latina a řečtina v slovní zásobě, gramatice a terminologii slovanských jazyků*. Brno.

Elektronické zdroje

- Český národní korpus SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupné z: <<http://www.korpus.cz>>.
- Staročeská textová banka [on-line]. [Verze 16. 5. 2013]. [citováno ze dne 12. 11. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>>.

Příspěvek vznikl v rámci projektu MUNI/A/0705/2013 *Čeština v jednotě synchronie a diachronie* – 2014.

Olga Navrátilová

Ústav českého jazyka FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
olganav@mail.muni.cz

